

Waar moet het naar toe? Wegwijzers langs de route naar een duurzame relatie tussen toerisme, natuur en milieu

Prof.dr. Theo Beckers
Vakgroep Vrijetijdwetenschappen
Katholieke Universiteit Brabant

Geen ecotoerisme maar duurzaam toerisme

De meest pregnante samenvatting van het advies van de Raad voor het Natuurbeheer trof ik aan in een stelling bij een wetenschappelijk proefschrift: Vakantie kost meer energie dan het ons oplevert. Een fraaie illustratie van het sociaal dilemma, dat de kern vormt van de relatie tussen toerisme, duurzaamheid en milieu: de keuze tussen individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid. Wat moet en wat kan er gebeuren om een beter evenwicht te bereiken tussen het democratisch recht op reizen voor plezier en de democratische plicht tot bescherming van natuur en milieu?

Over de noodzaak van een betere balans is iedereen het wel eens. Niet over het hoe die bereikt kan worden, welke maatregelen en instrumenten wenselijk en effectief zijn. Het gaat hier zowel om een normatieve ("wat behoren we te doen?") als een empirische kwestie ("wat kunnen we doen?"), een kwestie, die verder reikt dan een simplistische tegenstelling toerisme versus milieu. Dwars door de werelden van toerisme en natuurbescherming lopen er andere scheidslijnen gebaseerd op verschillen in natuur-opvatting, zoals het ecocentrisme versus het technocentrisme.

Ecocentrismen staan negatief tegenover het massale en verre reizen voor plezier, niet alleen vanwege de schadelijke milieu-effecten, maar ook om het verstoren sociale en culturele verbanden. Deze stroming legt een sterk accent op het zogenaamde alternatieve toerisme, Sanfter Tourismus, ecotoerisme: kleinschalige vormen van toerisme, die natuur en landschap sparen en de opbrengsten maximaal ten goede laten komen aan lokale gemeenschappen.

Technocentrismen accepteren de werking van het marktmechanisme en daarmee het massa-toerisme. Zij zoeken de oplossing voor duurzaamheid veel meer in bestuurlijke en technische maatregelen, in zorgvuldige monitoring en beheer, in het meten van dosis-effect relaties, in voorlichting. Ik denk dat de Raad gekozen heeft voor deze tweede benadering. Die benadering is in feite radicaler dan de eerste. In plaats van je te concentreren op de niche in de toeristische markt van ecotoerisme in Costa Rica, Antarctica of Nepal, moet het totale toerisme worden aangepast aan eisen van duurzaamheid.

Toerisme kan worden beschouwd als een driehoekig systeem, met in de hoeken de bestemmingsgebieden met hun habitats en bewoners, de vakantiegangers en de toeristische industrie. De zijden van de driehoek zijn dynamisch en bestaan uit het reizen, kapitaalstromen en culturele uitwisseling. Lange tijd domineerde de toeristische industrie deze driehoeksverhouding. Duurzaam toerisme is erop gericht het evenwicht te herstellen tussen de groeimogelijkheden van toerisme binnen ecologische randvoorwaarden. Duurzaam toerisme moet de culturele en milieuschade beperken, de toerist een hoogwaardige ervaring bieden en de lange-termijn economische ontwikkeling van een gebied ondersteunen.

Binnen de toeristisch-recreatieve sector wordt de laatste jaren gelukkig steeds meer aandacht besteed aan het vraagstuk van duurzame ontwikkeling. En de natuur- en milieubeweging heeft mondiaal toerisme hoger op de agenda geplaatst, zoals blijkt uit de oprichting van een beraadsgroep door het Platform voor Duurzame Ontwikkeling, waarin vertegenwoordigers van zowel de toeristische sector als de milieubeweging met elkaar in gesprek zijn. Ook in de sfeer van onderwijs en onderzoek krijgt het thema

duurzaam toerisme gelukkig meer serieuze aandacht. Het is tenslotte van groot belang dat we degenen die opgeleid worden tot functies in het toerisme kennis en kunde bijbrengen op dit terrein.

Het gaat uiteraard niet om een nationaal maar om een internationaal vraagstuk. Ook de oplossingen moeten in een Europees kader worden geplaatst. Recent kreeg een aantal Europese universiteiten van DG23 uit Brussel de opdracht om na te gaan wat we kunnen leren van succesvolle voorbeelden in 'sustainable tourism' in Europa en hoe die successen kunnen worden vertaald in 'skills' bij beleidsmakers en managers in de Europese toeristische sector. Dit sluit uitstekend aan bij de tweede beleidsaanbeveling van de Raad. Bij het onderzoekprogramma Global Change ligt momenteel een projectaanvraag waarin wordt voorgesteld na te gaan welke schadelijke gevolgen het broeikas-effect kan hebben voor het Nederlands toerisme en hoe anderzijds gedragsaanpassingen van zowel producenten als consumenten kunnen leiden tot minder aantasting van de ozonlaag.

Wat zijn nu realistische mogelijkheden om het ideaal van duurzame ontwikkeling van toerisme en recreatie dichterbij te brengen? Ik bespreek, nogal kritisch, een drietal strategieën, die in het debat tot dusver zijn voorgesteld, met als motto's: 'het moreel appel', 'de vervuiler betaalt' en 'niemand de deur uit'.

Het moreel appel

"De vakantieganger moet zich schuldig voelen dat hij vliegt". Zo luidde de krantenkop boven een interview met de voorlichter van de Vereniging Milieudefensie, die in 1991 begon met een grootscheepse actie tegen het vliegen. Aanleiding tot deze actie vormde een alarmerend rapport van het Wereld Natuurfonds waarin is berekend dat de militaire, vracht- en personenvluchten de komende jaren verantwoordelijk zijn voor ongeveer dertig procent van het broeikas-effect. Enkele maanden later betoogt de woordvoerder van de Stichting Natuur en Milieu: "We zitten met een enorm probleem dat het welzijn van de gehele wereldbevolking aangaat. Het is nodig dat de mensen van de ernst ervan worden doordrongen. Het terugdringen van het luchtverkeer is nog maar een van de maatregelen die nodig zijn om het milieu op aarde veilig te stellen." En recent betogen twee medewerkers van het Platform voor Duurzame Ontwikkeling: "Van het internationale personenverkeer door de lucht heeft de helft een recreatief doel. De druk op het mondiale milieu neemt bovendien toe doordat de meeste toeristen veel verspillender leven en veel meer afval veroorzaken dan thuis."

Drie voorbeelden van een moreel appel gekoppeld aan de het vaststellen van een empirisch feit. Helpt zo'n moreel appel nu ook? Ik denk het eigenlijk niet. Op lange termijn misschien een beetje, maar niet zonder ingrijpende maatregelen. De mens is immers een gemakzuchtig wezen en de menselijke natuur steeds sterker dan de leer. Inderdaad is de bontjas praktisch uit ons straatbeeld verdwenen en is roken niet meer iets om je persoonlijke stijl te symboliseren, zoals we in oude films nog kunnen zien, maar geworden tot iets ongezonks waarvoor je je in het openbaar zou moeten schamen. Een dergelijk effect verwacht ik echter niet bij het reizen voor plezier. Toerisme wordt immers terecht beschouwd als een in principe goede zaak gedemocratiseerde culturele activiteit, een recht voor iedereen, dat ook een aantal positieve gevolgen kan hebben voor economie, ecologie en wereldburgerschap.

In een zojuist verschenen artikel over 'De moralisering van apparaten' in Socialisme en Democratie gebruikt Hans Achterhuis het voorbeeld van duurzaam toerisme om het falen van de morele milieucampagne aan te tonen. Hij noemt deze niet alleen uiterst hypocriet, maar ook zeer ineffectief. Met woorden wordt volgens hem het ene gezegd (vliegen en skiën mag niet, het schaadt het milieu) met daden wordt precies het tegen-

deel (vliegen en skiën zijn begerenswaardige activiteiten) nagestreefd. Uit de literatuur over deze zogenaamde 'double-bind'-situaties weten we dat de moreel aangesprokenen uit deze beide boodschappen vanzelfsprekend degene zullen kiezen die het beste aansluit bij het huidige cultuur- en consumptiepatroon. Wanneer de consument moet kiezen tussen Albert Heijn en Milieudefensie, tussen 'spaar Air-miles' en 'spaar het milieu', kiest hij of zij uiteraard...? Daarin zijn milieubewuste mensen vaak geen betere mensen dan anderen. Een milieu-onderzoeker uit Noorwegen rekende tijdens een symposium in Amsterdam eens voor, hoe zijn moeizaam tot een minimum gereduceerde jaarlijkse auto-mobiliteit, vele malen negatief werd gecompenseerd door de vliegreizen die hij in het kader van zijn wetenschappelijke werk had gemaakt. Schone motieven krijgen dan voorrang boven een schoon milieu, maar de daden blijven achter bij de woorden. Achterhuis pleit ervoor om niet de consument schuldig te verklaren, maar in de programmering van het aanbod mechanismen in te bouwen die milieu-onvriendelijk gedrag voorkomen.

Ik denk dat de route naar een duurzame relatie tussen toerisme en milieu loopt langs alle drie de hoeken en zijden van het toeristisch systeem. Daarbij is 'Selbstzwang' in principe beter dan 'Fremdzwang', met andere woorden: zelf gekozen oplossingen uit eigen overtuiging zijn effectiever dan opgelegde maatregelen van buitenaf.

De geschiedenis van de 'planning voor vrijheid' leert ons dat geboden en verboden ten aanzien van vrijetijdsgedrag nauwelijks effect sorteren. Veel effectievere strategieën zijn belonen in plaats van straffen en het ontwikkelen van alternatieven. Een goed voorbeeld daarvan is de ontwikkeling van natuurgerichte recreatie. Al meer dan zestig jaar zijn organisaties op het terrein van de recreatie en van natuur en landschap met succes bezig om natuurgebieden tegelijk veilig en open te stellen en natuurwaarden te beschermen via zonering en het scheppen van recreatievoorzieningen buiten kwetsbare ecosystemen.

Ik denk dat we onze strategie niet moeten baseren op een angstig moralisme met een pessimistisch mensbeeld, maar op de veel optimistischer ideologie van het rationalisme. In het Verlichtingsdenken wordt de mens immers beschouwd als een kundige actor, die in principe het goede nastreeft, maar op die zoektocht wel steun en correctie behoeft. Daarom vind ik informatie-overdracht en voorlichting over de (onbedoelde) ecologische en culturele gevolgen van toerisme van groot belang, zoals de Raad in aanbevelingen 6 en 7 aangeeft. Slechts op basis van kennis en inzicht zullen ondernemers bereid zijn hun marktoverwegingen te corrigeren voor milieubelangen en zullen consumenten gaan kiezen voor een redelijk alternatief.

Een trendbreuk is dan onvermijdelijk. Een voorbeeld. Vanuit ecologische optiek is het van groot belang dat we in onze vrijetijdsconsumptie terugschakelen van geld-intensief naar tijd-intensief. De afgelopen dertig jaar werden gekenmerkt door een sterke kapitaals- en energie-intensivering van ons vrijetijdsgedrag. Dat uit zich bijvoorbeeld in een spectaculaire stijging van de mobiliteit en in vaker, verder en korter op vakantie. Algemeen wordt dan ook de korte vakantie gezien als een groeimarkt. Toch zal vanuit het perspectief van duurzame ontwikkeling juist gekozen moeten worden voor beperking van de frequentie van verplaatsingen en voor verlenging van de verblijfsduur. Vakanties moeten langer worden in plaats van korter. De ontwikkeling van het massa-toerisme is sinds de jaren zestig in sterke mate bepaald door de wijze waarop touroperators en ander bemiddelaars het aanbod programmeren. De programmering van het aanbod en de voorlichting daarover, vormen dus cruciale katalysatoren in gedragsaanpassing van consumenten. De idee dat in het toerisme het aanbod de vraag volgt berust op een misverstand. Ontwikkelingen in toerisme en recreatie worden in sterke mate gestuurd door initiatieven, programma's en voorzieningen aan de kant van productie en dienstverlening.

De vervuiler betaalt

Een veel besproken instrument om gedrag te reguleren is toepassing van het prijsmechanisme. Maak het reizen duurder dan blijft de toerist wel thuis, luidt de redenering. Er is inderdaad veel te zeggen voor de conclusie in het advies, dat met name het reizen per vliegtuig meer in overeenstemming gebracht moet worden met de milieukosten die dit reizen met zich meebrengt. In het rapport van de Raad wordt gepleit voor een milieuheffing in Europees verband op vliegtuigbrandstof, te vergelijken met die op autobrandstof en voor het opheffen van de BTW-vrijstelling op tickets. Deze nieuwe vorm van toeristenbelasting zou dan wel gebruikt moeten worden voor investeringen in duurzaam toerisme en natuurgerichte recreatie in eigen land. Waarom deze maatregelen? Niet omdat ik verwacht dat de 'gehaaste vrijetijdsklasse' zich op grote schaal zal afwenden van het vlieg-reizen voor plezier. Een pilot-study van SWOKA uit 1994 wijst uit dat consumenten in hoge mate resistent zijn tegen verhoging van de vlieg-reizen of dit gedrag gaan vervangen door meer automobiliteit. Bijna de helft van de respondenten had de intentie om toch een vlieg-reis te boeken, zelfs bij een 50% hogere prijs. Bij een prijsverdubbeling zegt nog steeds 20% te zullen blijven vliegen. Bij confrontatie met een prijsverhoging wordt in eerste instantie op de overige consumptieve uitgaven bezuinigd. Vakantie neemt een vaste en onherroepelijke plaats in binnen onze leefstijl en vrijetijd-sconsumptie. De uitkomsten van de verkennende SWOKA-studie suggereren dat verhoging van vliegprijzen een zelfs averechts effect kan hebben op de milieuvriendelijkheid van toerisme doordat vlieg-reizen worden vervangen door meer individuele verplaatsingen per auto.

Er zijn aanwijzingen dat toeristisch gedrag niet prijselastisch, maar inkomenselastisch is, dus minder gevoelig voor veranderingen in prijs als wel voor veranderingen in inkomen. Toch acht ik het van belang om de vliegprijzen meer in overeenstemming te brengen met de maatschappelijke kosten. Het vliegen is de afgelopen jaren zowel in absolute als relatieve termen goedkoper worden en de hevige internationale concurrentie als gevolg van overaanbod tussen vliegmaatschappijen, touroperators en toeristische bestemmingen kan dit proces alleen nog maar versterken. Maar wanneer de milieukosten in de prijs worden doorberekend, ontstaat een ander beeld. Een aantal jaren geleden heeft Lucas Reijnders drie grote posten genoemd die in aanmerking komen voor doorberekening: de vervangingskosten voor verbruikte natuurlijke hulpbronnen, de vervangingswaarde van verlies aan natuur en landschap en de directe schade door milieuvervuiling. Duurzame ontwikkeling draait primair om de kwaliteit van massaproductie en massaconsumptie. Zo'n ontwikkeling wordt niet bereikt door minder te consumeren in het algemeen, maar door minder consumptie van milieu en energie en door een hogere economische en belevingswaarde toe te kennen aan natuur en landschap. Laatst las ik nog eens het rapport van de Club van Rome van twintig jaar geleden en daar trof ik de volgende actuele passage aan: "Bevolking en kapitaal zijn de enige grootheden die in evenwichtstoestand constant moeten zijn. Elke menselijke activiteit die geen grote stroom van onvervangbare hulpstoffen vergt of ernstige milieuverslechtering veroorzaakt, kan onbeperkt blijven groeien. In het bijzonder die bezigheden die velen als de meest begeerlijke en voldoening gevende activiteiten van de mens omschrijven, zoals onderwijs, kunst en muziek, godsdienst, fundamenteel en wetenschappelijk onderzoek, sport en sociaal verkeer zouden kunnen bloeien." Ik zou ook toerisme onder voorwaarden tot dit rationalistische cultuurideaal willen rekenen. Die voorwaarden zijn: fundamentele wijzigingen in ons consumptiepatroon en een herprogrammering van het toeristisch aanbod op internationale schaal.

Het belangrijkste argument dat de toeristisch-recreatieve sector moet overtuigen is dat een schoon milieu en een hoogwaardig landschap behoren tot de voornaamste kapitaalgoederen in het toerisme zelf. Toerisme en natuurbescherming hebben belangen ge-

meen, zoals het voorbeeld van het broeikaseffect laat zien. De toenemende belangstelling van toeristisch consumenten voor natuur en cultuurhistorie en voor immateriële waarden en authenticiteit, maakt duidelijk dat er een groeiende markt is voor duurzame vormen van recreatie en toerisme. Er ontstaat een groter maatschappelijk draagvlak voor een betere prijs-kwaliteitsverhouding, waarbij het begrip kwaliteit hier in ecologische zin wordt opgevat.

Niemand de deur uit

Moeten we allemaal thuis blijven of minstens in eigen land op vakantie gaan? Is dat een realistische optie? De wereld wordt tegelijkertijd groter en kleiner. Processen van politieke, geografische, economische en culturele schaalvergroting kennen de schaalverkleining als tegenhanger. Europa integreert maar regio's krijgen een groter politiek gewicht. Dankzij toerisme en massamedia kunnen we ons reëel of virtueel in andere werelden verplaatsen, maar nog nooit brachten we zoveel vrijetijd thuis door en was de belangstelling voor het streekeigene zo groot.

Hier ligt inderdaad een kans voor de bevordering van binnenlands toerisme en natuurgerichte recreatie. Dat is niet alleen goed voor de ecologie maar ook voor de economie. Het Centraal Planbureau heeft al eens berekend dat de toeristische exodus naar het buitenland ons tienduizenden arbeidsplaatsen kost. Mondiaal gezien is toerisme op weg de grootste economische sector te worden in termen van werkgelegenheid en inkomensvorming, maar Nederland profiteert maar in bescheiden mate van die groei.

Is hier sprake van een, zoals dat heet, win-win-situatie voor zowel natuurbescherming en toerisme? Niet zonder meer. Waarom niet?

1. Het is nog niet zeker of het scheppen van alternatieven in eigen land, zoals voorzieningen en programma's voor natuurgerichte recreatie, ook leidt tot vermindering van vakanties verder weg. Fundamenteel en actueel onderzoek naar keuzeprocessen en substitutie-effecten is dringend noodzakelijk. In de jaren zeventig werd door het ITS op verzoek van het toenmalige CRM en door de Landbouwwuniversiteit op verzoek van de RPD, nagegaan of het stimuleren van recreatie dicht bij huis en natuur in de stad zou leiden tot een verminderde trek naar buiten. Destijds kwamen de onderzoekers tot de conclusie dat er geen sprake was van substitutie. Eerder waren er aanwijzingen voor een generatie-effect, hetgeen inhoudt dat burgers door de kennismaking met recreatie en natuur in de eigen omgeving de smaak te pakken krijgen en belangstelling ontwikkelen voor de natuur elders.

'Novelty-seeking' zoals het in het jargon heet, het zoeken van afwisseling en het opdoen van nieuwe ervaringen, zijn nu eenmaal belangrijke kenmerken van toeristisch gedrag. Laten we maar eens beginnen met een strategie die gericht is op het verder veroveren van de markt van de korte vakanties en met een verschuiving in het budget voor promotie en voorlichting door deze meer te richten op binnenlanders dan op buitenlanders.

2. Een tweede kanttekening betreft de draagkracht van natuur en landschap. Nu al is in sommige gebieden de recreatieve druk op natuur en landschap zeer groot. Zonder uitbreiding van de omvang en de opvangcapaciteit van het Nederlandse natuurareaal is bevordering van toerisme in eigen land en natuurgerichte recreatie zeer problematisch. Ook het stimuleren van recreatief medegebruik en plattelandstoerisme kan leiden tot een beter gebruik van schaarse bronnen en een herontdekking van de verloren tijd.

Tot slot: met mijn bijdrage wilde ik twee dingen laten zien:

1. De weg naar duurzaam toerisme is niet rechtlijnig. Simpele en eenvoudige oplossingen bestaan niet. Structurele aanpassingen zijn noodzakelijk op drie fronten tegelijk, dus in de totale driehoek van het toeristisch systeem; de pro-

grammering van het toeristisch aanbod in en naar bestemmingsgebieden , veranderingen in het consumptiepatronen van mensen in hun vrijetijd, preventieve maatregelen in de herkomstgebieden.

2. Hoewel een moreel appel alleen onvoldoende effect sorteert, blijft een normatieve benadering noodzakelijk. De Raad stelt verschillende normatieve en daarmee politieke kwesties aan de orde en daagt politici en beleidmakers uit tot het formuleren van een standpunt. Organisaties in het toerisme, de milieubeweging en de natuurbescherming moeten tot het besef komen dat zij baat hebben bij strategische allianties. Van alle partijen wordt verbeelding, ambitie en openheid gevraagd.

Het rapport 'Gaan we te ver?' moet tegen deze achtergrond worden gezien.